

O bóstwach odczarowanego świata. Idolatrie współczesności¹

About the Deities of the Disenchanted World: Idolatries of Modernity

Joanna Anczaruk

Uniwersytet Warszawski, Polska

e-mail: j.anczaruk@student.uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6695-5235

Abstract

This review is concerned with William T. Cavanaugh's book *The Uses of Idolatry*. The origins and meaning of the concept of idolatry are presented, then the main threads of each chapter are discussed. According to the author, modernity is characterized by the fact that human religiosity has migrated – the cult is no longer directed towards deities, but towards human creations. The book is worth attention due to the interdisciplinary and reliable nature of research explaining the phenomenon of idolatry and its specific modern aspect. The author's proposal to counteract the influence of idolatry is also interesting, but it has limitations resulting from the Christian perspective.

Keywords

idolatry, theology, modernity, Christianity, disenchantment

Źródłosłów terminu „idolatria” wywodzi się z greckiego *eidōlōlatria*, połączenia słowa *eidōlon*, oznaczającego obraz, z wyrazem *latria*, który można tłumaczyć jako kult². W świecie chrześcijańskim podstawą teologicznych rozważań na temat grzechu bałwochwalstwa, oddawania czci fałszywym bóstwom jest pierwsze przykazanie dekalogu, komunikujące wolę Boga Izraela, który żąda od swoich wyznawców

¹ Recenzja książki: William T. Cavanaugh, *The Uses of Idolatry*, New York: Oxford University Press 2024, 505 s.

² William T. Cavanaugh, *The Uses of Idolatry*, s. 115.

porzucenia wiary we wszelkie obce konceptualizacje siły wyższej. Wydana w 2024 roku praca amerykańskiego teologa i filozofa Williama T. Cavanaugha zatytułowana *The Uses of Idolatry* łączy w sobie pogłębiony namysł nad zagadnieniem idolatrii z perspektywy chrześcijańskiej oraz zastosowanie wniosków natury teologicznej do problematyki wyzwań związanych z rozwojem cywilizacyjnym współczesnych społeczeństw. Tekst cechuje się interdyscyplinarnym rozmachem przeprowadzanych analiz. Autor korzysta z koncepcji filozoficznych, antropologicznych, socjologicznych i teologicznych nie tylko po to, by wady zachodniej kultury ukazać w nowym świetle, ale również w celu zaproponowania oryginalnego remedium na zjawisko nowoczesnej idolatrii – mianowicie wywiedzionego z chrześcijańskiej wrażliwości i właściwego jej sposobu obcowania z rzeczywistością, traktowaną jak sakrament i przyjmowaną jako dar.

Wprowadzenie rozpoczyna się cytatem zaczerpniętym z przemówienia amerykańskiego pisarza Davida Foster Wallace'a, wygłoszonego w 2005 roku do absolwentów Kenyon College. Przywołany fragment traktuje o zaskakującej niemożliwości współczesnego ateizmu – wszyscy mimowolnie coś wielbimy. Posiadamy wybór jedynie w kwestii przedmiotu kultu i rozsądnym byłoby zdecydować się na jakiegoś rodzaju boga, ponieważ wszystko inne jest w stanie pożreć wyznawcę żywem³. Cavanaugh deklaruje, że w swojej pracy zamierza przełożyć myśl Wallace'a na teorię akademicką. Przedstawia główną tezę książki: zachowania właściwe religii wcale nie znikły w pozornie zsekularyzowanym świecie, ale uległy „migracji” – ich przedmiot został przeniesiony z Boga na rzeczy stworzone przez człowieka. Adresatami tekstu nie są zatem jedynie osoby utożsamiające się z wiarą chrześcijańską, ale również niewierzące – jako że, zdaniem autora, na działanie różnych form współczesnej idolatrii narażony jest każdy⁴. Świadomy zwrot do tak szerokiego grona czytelników znajduje odzwierciedlenie w strukturze książki. Sposób przedstawiania zagadnień w kolejnych rozdziałach stopniowo naświetla skomplikowaną problematykę idolatrii, jednocześnie ukazując, jak sens zaczerpniętego z teologii pojęcia zazębia się z teoretyzacjami współczesnych zjawisk pochodzących z pozornie świeckiego rejestru doświadczenia.

W pierwszym rozdziale autor omawia Weberowską koncepcję odczarowania świata. Przedstawia ją jako dominującą na Zachodzie narrację o tożsamości cywilizacyjnej i poprzez analizy tekstów niemieckiego socjologa oraz omówienie wybranych nurtów interpretacji⁵, których doczekała się wspomniana teza, argumentuje za przekroczeniem dychotomii pomiędzy odczarowaniem i zaczarowaniem. Zdaniem Cavanaugha myślo-

³ David Foster Wallace, *Transcription of the 2005 Kenyon Commencement Address*, tekst przemówienia z 21.05.2005, <https://web.ics.purdue.edu/~drkelly/DFWKenyonAddress2005.pdf> [dostęp 7.08.2024], s. 8.

⁴ William T. Cavanaugh, *The Uses of Idolatry*, s. 1, 6.

⁵ M.in.: Joshua Landy, Michael Saler, *The Re-Enchantment of the World: Secular Magic in a Rational Age*, Stanford: Stanford University Press 2009, Jane Bennett, *The Enchantment of Modern Life: Attachments, Crossings, and Ethics*, Princeton: Princeton University Press 2001, Jason A. Josephson-Storm, *The Myth of Disenchantment: Magic, Modernity, and the Birth of the Human Sciences*, Chicago: University of Chicago Press 2017.

we wyjście poza tę binarną opozycję ukazuje, że podtrzymywanie jej służy przede wszystkim umocnieniu stosunków władzy panujących w społeczeństwach rozwiniętych oraz postkolonialnego wyzysku gospodarczego. Narracja o odczarowaniu świata tworzy zatem kategorie nie tyle deskryptywne, ile raczej preskryptywne, a jej przyjęcie skutkuje postawą łądzącą przypominającą czasy świata zaczarowanego. Dawniej zachodnie, chrześcijańskie elity wierzyły w swoją wyższość wynikającą z dostępu do prawdziwego objawienia. Dziś ich kulturowi spadkobiercy roszczą sobie prawo do posiadania jedynej, słusznej i pozbawionej przesądów naukowej wizji odczarowanego kosmosu⁶.

Teza o odczarowaniu świata, przyjęta jako prawidłowy opis rzeczywistości, jest jednym z czynników utrudniających dostrzeżenie podatności współczesnego człowieka na idolatrię – co poniekąd przewidział sam Max Weber, gdy pisał o powstawaniu z grobów dawnych bóstw, gotowych przejąć kontrolę nad ludzkim życiem w postaci bezosobowych mocy⁷. Na gruncie akademickiej teorii rozwinęły się jednak pokrewne jej koncepcje i dychotomie, spełniające podobną funkcję. Cavanaugh tropi je w drugim rozdziale, biorąc na warsztat dorobek Charlesa Taylora. Wykazuje niekonsekwencję choćby w ograniczeniach związanych z chrześcijańską perspektywą, przez pryzmat której Taylor najpierw definiuje pojęcie religii, a następnie stosuje wypracowaną definicję również do innych rodzajów duchowości oraz przeciwstawia dawną religijność współczesnej sekularyzacji⁸. Cavanaugh dostrzega jednak w pracach Taylora wątek istotny z punktu widzenia teologii idolatrii – rozpoznanie przemieszczenia w sposobie realizacji ludzkiej potrzeby obcowania z *sacrum* ze sfery religii instytucjonalnych do praktyk konsumpcjonistycznych. Taylor, zdaniem autora *The Uses of Idolatry*, nie docenia jednak w pełni istotności tej zmiany, której znaczenie Cavanaugh mocno podkreśla. Wskazuje jednocześnie, że w kontekście współczesnej idolatrii kwestią rozstrzygającą nie powinny być deklaracje jednostki, ale jej rzeczywiste zachowania, co z kolei kieruje uwagę badacza na pozornie niereligijne obiekty otaczane parareligijnym kultem⁹.

Praca wykonana w dwóch pierwszych rozdziałach ukazuje niedostatki myślenia o zachodniej kulturze jako świeckiej i odczarowanej. Powstałe luki interpretacyjne w opisie świata domagają się nowego odczytania współczesnej rzeczywistości, a pojęcie idolatrii oferuje taką alternatywną drogę poznawczą. W rozdziałach trzecim i czwartym autor przybliży teologiczne podstawy tematu, korzystając z materiału biblijnego oraz z tekstów Świętego Augustyna. Interpretuje między innymi fragmenty Biblii dotyczące wygnania Adama i Ewy z raju oraz złotego cielca, by ukazać, że Bóg stworzył ludzi jako *homo liturgicus*, istoty pragnące oddawać cześć, a tym samym narażone na grzech bałwochwalstwa. Kluczowa jest właściwa intencja, odpowiednie

⁶ William T. Cavanaugh, *The Uses of Idolatry*, s. 22–27

⁷ Max Weber, *Nauka jako zawód i powołanie*, przeł. Paweł Dybel, w: Max Weber, *Polityka jako zawód i powołanie*, przeł. Andrzej Kopacki, Paweł Dybel, Kraków: Wydawnictwo Znak 1998, s. 132.

⁸ William T. Cavanaugh, *The Uses of Idolatry*, s. 70.

⁹ *Ibidem*, s. 87, 89.

ukierunkowanie duchowego pragnienia – gotowość przyjęcia boskości zamiast chęci zawłaszczenia jej i dopasowania do własnych oczekiwań¹⁰. Wsparcie interpretacji tekstu Biblii przemyśleniami biskupa Hippony dostarcza spojrzenia cechującego się pewną wyrozumiałością wobec osób poddających się idolatrii. Augustyn uznaje piękno rzeczy stworzonych – kontemplacja piękna jest aktem naturalnym i intuicyjnym; może służyć zbawieniu człowieka, o ile prowadzi go do dostrzeżenia Stwórcy poprzez stworzenie. W przeciwnym razie sprowadza się do idolatrii, przejawiającej się w miłości własnej człowieka, otaczającego kultem przedmioty wykorzystywane do osiągnięcia przyjemności bądź innych egoistycznych celów¹¹.

W rozdziale piątym autor uzupełnia dotychczasowe uwagi o współczesną perspektywę teologiczno-filozoficzną, odwołując się do przemyśleń Jeana-Luca Mariona. Dzięki temu zauważyć można wyraźne paralelizmy łączące Augustyńską teorię piękna – jako ambiwalentnego, ponieważ pozwala dostrzec Boga w świecie, ale niesie zagrożenie idolatrii – z Marionowską fenomenologią ikony i idola, według której ikona ujawnia boską obecność w materii, a idol stanowi jedynie lustro dla pragnień patrzącego¹². Cavanaugh wykorzystuje również wprowadzone przez francuskiego filozofa rozróżnienie na dwa rodzaje idolatrii, z których jedna wymaga od wyznawcy ofiarnej postawy wobec wyższego celu, druga zaś służy bezpośredniemu zaspokojeniu potrzeb miłości własnej. Typologia ta zastosowana zostaje w dwóch kolejnych rozdziałach: *The Splendid Idolatry of Nationalism* oraz *The Unsplendid Idolatry of Consumerism*.

W analizach przykładów współczesnych idolatrii autor czyni metodologiczny użytek z uprzednio wprowadzonych pojęć i teorii, aby ukazać, jak nacjonalizm i kultura konsumpcyjna wypierają tradycyjne formy religijności w roli sensotwórczych matryc, generujących obietnice życiowego spełnienia oraz gotowe wzorce tożsamości – zarówno indywidualnej jak i zbiorowej. Autor nie zatrzymuje się jednak na zasygnalizowaniu niejawnego, teologicznego wymiaru obydwu zjawisk. Naświetla również, tak jak w przypadku narracji o odczarowaniu świata, kontekst relacji władzy oraz struktury przemocy politycznej i gospodarczej, w które uwikłane są jednostki decydujące się poddać współczesnej idolatrii. Krytyka systemowych uwarunkowań nacjonalizmu i konsumpcjonizmu wydaje się być szczególnie istotna również w aspekcie teologicznym omawianego problemu. Jak wynika z wcześniej przeprowadzanych analiz tekstów Augustyna – na idolatrię narażony jest każdy, nawet najbardziej pobożny człowiek; wszyscy bowiem obcujemy ze zwodniczym pięknem rzeczy stworzonych w równym stopniu. Podobnie rysuje się sytuacja przeciętnego reprezentanta kultury Zachodu, od urodzenia uwikłanego w system kapitalistyczny oraz strukturę państwa narodowego.

O ile analiza współczesnych idolatrii dotyka ich kolektywnego wymiaru oraz wynikającej stąd opresyjności wobec podmiotu społecznego, o tyle autorska recepta na

¹⁰ Ibidem, s. 106–109.

¹¹ Ibidem, s. 168–176.

¹² Ibidem, s. 194–199.

idolatrię zawarta w rozdziale ósmym ma wymiar indywidualny i jest zdolna przemówić do relatywnie wąskiego grona jednostek wrażliwych na duchowość katolicką – Cavanaugh proponuje bowiem wizję świata jako sakramentu. Jego koncepcja czerpie z założeń teologii wcielenia Jezusa oraz kenozy, boskiego uniżenia się, rozumianego jako dar zbawczej łaski. Przyjmując ludzką postać, Bóg wykonał jednocześnie gest wyniesienia tego, co stworzone, ponad grzech – tym sposobem zapraszając wiernych do poszukiwania Go w tym, co materialne¹³. Idolatria polega na odrzuceniu tak pojmowanej komunii z Bogiem i zatrzymaniu się na zmysłowym pięknie przedmiotów. Sakramentalne obcowanie z rzeczywistością nie ogranicza się jednak tylko do zmiany optyki; wymaga też właściwego sposobu nawiązywania relacji z drugim człowiekiem, stworzonym na obraz i podobieństwo Boga, a więc stanowiącym szczególnie rodzaj ikony i sakramentalnego bytu¹⁴.

The Uses of Idolatry to praca szczególnie warta uwagi ze względu na to, jak umiejętnie jej autor wprowadza teologiczne subtelności do dyskursu dotyczącego popularnych zagadnień współczesnej humanistyki. W tym sensie uprawia on postsekularną antropologię, nazwaną przez Philipa Fountaina praktyką *thinking with/in theology*¹⁵. Cavanaugh nie unika mocnych, niekiedy generalizujących tez oraz rozważań egzystencjalnych o fundamentalnym charakterze; otwarcie deklaruje również swój osobisty, chrześcijański punkt widzenia. Jednakże praca, posiadająca tak konkretne cele i założenia jak opisywana tu książka, nie mogłaby powstać, gdyby autor poszukiwał kompromisów w podejmowanych kwestiach. Równie bezkompromisowo przedstawione zostaje samo zagadnienie idolatrii – nie jest ona ujęta jedynie jako przedmiot abstrakcyjnych refleksji, ale sedno licznych, palących problemów współczesności wymagających nowych rozwiązań.

References

- Bennett Jane, *The Enchantment of Modern Life: Attachments, Crossings, and Ethics*, Princeton: Princeton University Press 2001.
- Cavanaugh William T., *The Uses of Idolatry*, New York: Oxford University Press 2024.
- Fountain Philip, *Toward a post-secular anthropology*, „The Australian Journal of Anthropology” 2013, nr 24, s. 310–328.
- Josephson-Storm Jason A., *The Myth of Disenchantment: Magic, Modernity, and the Birth of the Human Sciences*, Chicago: University of Chicago Press 2017.

¹³ Ibidem, s. 345.

¹⁴ Ibidem, s. 360.

¹⁵ Philip Fountain, *Toward a post-secular anthropology*, „The Australian Journal of Anthropology” 2013, nr 24, s. 310–328.

- Landy Joshua, Saler Michael, *The Re-Enchantment of the World: Secular Magic in a Rational Age*, Stanford: Stanford University Press 2009.
- Wallace David Foster, *Transcription of the 2005 Kenyon Commencement Address*, tekst przemówienia z 21.05.2005, <https://web.ics.purdue.edu/~drkelly/DFWKenyonAddress2005.pdf> [dostęp 7.08.2024].
- Weber Max, *Nauka jako zawód i powołanie*, przeł. Paweł Dybel, w: Max Weber, *Polityka jako zawód i powołanie*, przeł. Andrzej Kopacki, Paweł Dybel, Kraków: Wydawnictwo Żnak 1998, s. 111–140.